

UDC 93:329.052(470+571)(049.3)

VIKTORIYA.V.MYKHTUNENKO

T. Shevchenko Chernihiv National Pedagogical University,
PhD student (Ukraine)

CRITICISM OF RUSSIA'S OPPOSITION PARTIES IN THE WORKS OF I. HURLIAND (N.VASILEV)

Abstract. *The beginning of the 20th century was marked for Russian empire with the growth of systemic crisis, conflict between society and government was increasingly taking confrontation character. Such deterioration of the situation helped to enter the political arena in the country to parties that were opposition to the regime.*

It is possible to assert that modern Russia, having essentially authoritarian mode of rule in a great deal repeats history of the lost empire. That is why especially valuable at the modern stage is research of cooperation of ruling parties with opposition in the process of social and political struggle in the imperial period.

Great interest on this topic is presented by works of direct participants and witnesses of those events: S. Kryzhanovskiy, P. Miliukov, P. Stolypin, I. Hurliand. The most famous scholars of the Soviet period are M. Pokrovskiy, A. Avrekha, V. Bovykina. In the post-Soviet period more often appeared monographic works of D. Aronov, L. Baltovskiy, O. Yehorov and others.

At the beginning of 20th century the autocratic power in the empire was interpreted by conservatives, as the main condition of existence of the legal state. Any changes and transformations were ignored by the mode, and more often, leaders of opposition were hunted down and arrests as a result.

The periodicals, relatively free universities and counties that were released from hard censorial guardianship became refuge of liberalism. Some people were attracted to liberalism as the idea; others considered it as a tool for modernization of country. The most fundamental supporters of it were members of The Constitutional Democratic Party (so-called "Cadets").

It is of importance to note that the criticism (constructive, and often simply creation of negative image of opponent) was a tool of influence of both monarchists and liberals. Studying the press of that time it seems that the pages of periodicals were battlefield for representatives of different parties and Duma groups.

One of directions of governmental battle with the opposition parties of empire were journalistic works of prominent representatives of the right-wing. The most common were the works of a conservative publicist I. Hurliand who actively criticized the opposition parties. Illia Hurliand, an editor of semiofficial newspaper «Russia», being a sincere monarchist from the one hand, and a careerist and devoted assistant of P. Stolypin, on the other hand, attracted all the opportunities and contacts for a permanent massive onslaught on the opposition.

I. Hurliand is one of the few monarchists who not simply wrote the critical articles about the opposition and their leaders. To compile a more complete image of "Cadet-liberals", he tried to understand the logic of action of The People's Freedom Party, investigated the performance of their leaders in the Duma, and analyzed articles in the opposition press. All of it, and of course, journalistic talent allowed him so vividly and emotionally light up major weaknesses of opponents in the brochures, exposing them from the worst angle, thereby creating necessary for the government the character of political opponent.

Keywords: *empire, autocracy, liberalism, conservatives, monarchists, republic, revolution, opposition.*

МИХТУНЕНКОВ.В.

Чернігівський національний педагогічний
університет імені Т.Г.Шевченка, аспірант (Україна)

**КРИТИКА ОПОЗИЦІЙНИХ ПАРТІЙ РОСІЇ В РОБОТАХ
І.Я. ГУРЛЯНДА (Н.П. ВАСИЛЬЄВА)**

Анотація. У статті розглядається період початку ХХ ст. в Російській імперії, коли країна балансувала на межі між реформою і революцією, коли стикалися найрізноманітніші уявлення про подальший політичний, соціальний і економічний розвиток. Саме в той час на політичну арену виходять ліберальні лідери і починається активна внутрішня боротьба урядових і опозиційних партій. Досліджуючи діяльність консерваторів та методи боротьби, які використовував урядовий апарат в дискредитації опозиції, зроблено висновок, що вони були прямо пропорційними зростанню ліберальних настроїв серед простого населення. А одним з найактивніших критиків опозиції визначається правознавець і публіцист І.Я. Гурлянд.

Ключові слова: імперія, самодержавство, лібералізм, консерватори, монархісти, республіка, революція, опозиція.

МИХТУНЕНКОВ.В.

Черниговский национальный педагогический
университет имени Т.Г. Шевченко, аспирант (Украина)

**КРИТИКА ОПОЗИЦИОННЫХ ПАРТИЙ РОССИИ В РАБОТАХ
И.Я. ГУРЛЯНДА (Н.П. ВАСИЛЬЕВА)**

Аннотация. В статье рассматривается период начала ХХ в. в России, когда страна балансировала на грани реформы и революции, когда сталкивались различные представления о дальнейшем политическом, социальном и экономическом развитии. Именно в это время на политическую арену выходят либеральные лидеры и начинается активная внутренняя борьба правительственных и оппозиционных партий. Исследуя деятельность консерваторов и методы борьбы, которые использовал правительственный аппарат в дискредитации оппозиции, сделан вывод о том, что они были прямо пропорциональны возрастающим либеральным настроениям среди простого населения. А одним из основных критиков оппозиции определяется правовед и публицист И.Я. Гурлянд.

Ключевые слова: империя, самодержавие, либерализм, консерваторы, монархисты, республика, революция, оппозиция.

Початок ХХ ст. ознаменувався для Російської імперії наростанням системної кризи, а протистояння суспільства і влади все частіше приймали конфронтаційний характер. Саме таке загострення ситуації сприяло виходу на політичну арену в країні опозиційних до режиму партій. Відомо, що політичні рухи виникають на певному етапі розвитку суспільства, проте в царській Росії ліберальний рух зародився не стільки на соціально-політичному, стільки на загальноєвропейському ґрунті.

Можна стверджувати, що сучасна Росія, маючи в своїй суті авторитарний режим правління, багато в чому повторює історію загиблої імперії. І хоч сучасний досвід лібералізму в Росії оцінюється досить неоднозначно, опозиція є слабо оформленою, а державна цензура жорсткою, інтерес до партійної боротьби початку ХХ ст. не зменшується. Саме тому особливо цінним на сучасному етапі є дослідження взаємодії правлячих партій з опозиційними в процесі громадсько-політичної боротьби в імперський період.

Безперечний інтерес з цієї теми представляють роботи безпосередніх учасників і свідків тих подій: С.Е. Крижановського, П.М. Мілюкова, П.А. Столипіна та інших. Проте, їхні праці мають більш публіцистичний характер і несуть ідеологічне навантаження. Одним з таких діячів є Ілля Якович Гурлянд, на роботи якого і зроблено акцент в даному дослідженні. Особливістю його робіт є те, що вони ґрунтуються на опублікованих джерелах (листах, пресі та програмних документах партій). Хоча ці роботи і не були історичними дослідженнями в чистому вигляді, бо автор писав про політичні та громадські події свого часу, але мають велике значення для дослідників сьогодення.

В радянський період і монархічні, і ліберальні партії оцінювалися як опозиційні, а боротьба їх членів представлялася дослідниками як безперспективна війна віджитого режиму і “ілюзорних” ліберальних ідей. До найбільш відомих дослідників того часу варто віднести М.М. Покровського, А.Л. Авреха, В.І. Бовикіна. Більш узагальненими були дослідження Б.Б. Граве, Е.Д. Черменського, К.Ф. Шацилло, Д.М. Шилова.

Вже в пострадянський період частіше з’являлися монографічні роботи, присвячені діяльності окремих партій імперського періоду та їх лідерів: Д.В. Аронова “Законодавча діяльність російських лібералів в Державній Думі (1906-1917 рр.)”, Л.В. Балтовського “П.М. Мілюков: вчений в політиці”, М.Г. Вандакковської “П.М. Мілюков і О.О. Кізоветтер: історія і політика”, О.М. Егорова “Російські ліберали початку ХХ ст. і влада: історіографічні дискусії” та інших.

Варто відмітити, що, приділяючи багато уваги дослідженню партій в цілому (їх програмам, складу та діяльності), все ж мало уваги приділялося вивченню стратегічних протиріч між консерваторами і лібералами, особистісним взаєминам між їх лідерами. Саме тому метою дослідження в статті є на основі робіт І.Я. Гурлянда (приват-доцента державного права, редактора державного офіціозу Росія) проаналізувати комплексну еволюцію відносин офіційної влади і опозиційних партій та визначити особливості публічної та “закулісної” боротьби режиму з ліберальним рухом в цілому.

На початку ХХ ст. самодержавна влада в імперії трактувалася консерваторами як головна умова існування правової держави. Будь-які зміни та перетворення ігнорувалися режимом, а частіше їх наслідком ставали переслідування та арешти лідерів опозиції. Між тим, прогресивні ідеї ширилися серед населення і часто несли не тільки теоретичну загрозу основам традиційного суспільства, але й мали практичне значення – підвищували авторитет опозиційних до режиму партій та їх лідерів.

Політичне життя країни відчувало вплив “нового лібералізму” (Патрушева, 2011: 345). Притулком лібералізму ставали звільнені від твердої цензурної опіки періодичні видання, відносно вільні університети і земства. Одних лібералізм цікавив як ідея, інші розглядали його як інструмент для модернізації країни. Найбільш принциповими прихильниками його були члени Конституційно-демократичної партії (так звані “кадети”).

Майже всі опозиційні партії Російської імперії вважали монархію лише етапом на шляху до кардинальних змін та встановлення республіканського ладу. Одним із механізмів досягнення своєї мети, яку використовували ліберали, була парламентська діяльність.

Для монархістів, які відстоювали ідеї абсолютної монархії (де діяльність уряду та Державної Думи мали підпорядковуватися волі царя), а відхід від традицій був проявом зради, всі ліберали виступали в ролі революціонерів. Баталії, що “розігрувалися” на трибунах Думи, сприймалися консерваторами лише як боротьба за владу.

Оскільки кадетська партія відігравала в перших Думах провідну роль, критика правих була спрямована перед усім на них: “Кадет – це безпринципний політик, який намагається отримати владу за будь-яку ціну” (Егоров, 2012: 22).

Треба відмітити, що критика (конструктивна, а частіше просто створення негативного образу опонента) була інструментом впливу як монархістів, так і лібералів.

Вивчаючи тогочасну пресу, складається враження, що сторінки періодичних видань були полем бою для представників різних партій та думських груп.

Одним із напрямів урядової боротьби з опозиційними партіями імперії були публіцистичні роботи яскравих представників правого крила: монархіста І.Я. Гурлянда (писав під псевдонімом Н.П. Васильєв), видавців О.С. Суворіна та В.П. Мещерського, члена Всеросійського національного союзу М.О. Меншикова та інших.

Найбільш поширеними стали роботи консервативного публіциста І.Я. Гурлянда, який активно виступав з критикою опозиційних партій. З легкої руки прем'єр-міністра П.А. Столипіна ліберали були оголошені “ворогами Росії”, а їх діяльність визнана як така, що підривала основи самодержавства та політичної стабільності імперії. Проти кадетів використовувалися різні методи боротьби, основним з яких був тиск в періодичних виданнях та літературі.

Радикалізація політичного життя імперії на початку ХХ ст. внесла свої корективи в діяльність правлячого режиму взагалі та правих партій зокрема. Загроза посилення революції примусила владу йти на поступки і зменшити публічний вплив на опозицію, але саме в той момент почалася справжня війна з лібералами в “підпіллі” (починаючи з проповідей в церквах і закінчуючи випуском листівок і брошур) (Лихоманов, 1997).

Редактор офіціозу “Росія” Ілля Якович Гурлянд будучи щирим монархістом з одного боку та кар'єристом і відданим помічником П.А. Столипіна з іншого, залучав всі можливості та зв'язки для постійного масивного тиску на опозицію. Прем'єр-міністр, займаючи високу посаду, не міг від свого імені публічно вести полеміку з опозицією та привселюдно дискредитувати політичних опонентів. Саме тому протягом всієї політичної діяльності він використовував високопрофесійних і освічених людей, які б були “рупором” у боротьбі з лібералами. Одним з таких людей і був досвідчений чиновник та вмілий інтриган І.Я. Гурлянд.

Сам же Ілля Якович не надавав опозиційним рухам в країні великого значення. Говорячи, що “опозиція – це дитя парламентаризму” (Васильєв, 1910: 1) і відстоюючи думку про те, що “які б палки вона не вставляла в колеса уряду, вона ніколи не забуде, що колись і сама може стати урядом” (Васильєв, 1910: 2).

Виконуючи “замовлення” П.А. Столипіна, І.Я. Гурлянд написав ряд брошур (“Правда про кадетів”, “Що таке трудовики?”, “Опозиція”, “Друга Дума”), де дав характеристику опозиційних партій та їх лідерів, визначив істинні цілі партій та їх руйнівну роль для російського суспільства.

Важливо відмітити, що консерватори, які виступали з критикою опозиції, майже ніколи серйозно не вивчали програми партій, не аналізували систему поглядів їх лідерів та моральні цінності їх ідеологів. Права преса здебільшого була спрямована на дискредитацію лібералізму в цілому. Основним аргументом було те, що Російська імперія з її багатовіковими традиціями не зможе перейняти не властиві їй ідеї західного світу. А зміна шляху розвитку країни на лібералізм може призвести до цілковитого краху державності. Історичною владою, в їх міркуваннях, була монархія, ліберальні ідеї мали стати “чужими” для народу, а їх носії-опозиціонери – руйнівниками Росії.

І.Я. Гурлянд один з небагатьох монархістів, хто не просто писав критичні статті про діяльність опозиції та їх лідерів. Для складання більш повного образу “кадета-ліберала” він намагався зрозуміти логіку дій Партії народної свободи, досліджував виступи її лідерів в Думі, аналізував статті в опозиційній пресі. Все це та публіцистичний талент дозволили йому так емоційно і яскраво висвітлювати в своїх брошурах основні слабкі сторони опонентів, виставляючи їх з самого найгіршого ракурсу, тим самим створюючи потрібний уряду образ політичного противника. Наприклад, знаючи, що основним постулатом народу було православ'я, І.Я. Гурлянд

відмічав, що опозиціонери, будучи політиканами, саме віру вбачають перешкодою до істинного прогресу.

В своїй роботі “Правда про кадетів”, написаній в 1906 р., він характеризував кадетську партію (Партію народної свободи) як розрізнену структуру, частини якої відрізнялися соціальним статусом, задачами та “ступенем революційної напруги” (Васильєв, 1907: 3). І.Я. Гурлянд виділяв три основні крила партії: праве, ліве, центр. Праве крило складалося з міської буржуазії: лікарів, адвокатів, службовців банків, чиновників різних відомств, торговців, “словом, все це крило було б правильніше назвати частково опозицією за необхідністю, в силу ряду причин російської дійсності...” (Васильєв, 1907: 5). Ліве крило вирізнялося тим, що до його складу входила войовничо налаштована частина єврейської інтелігенції та студентської молоді, всі, хто ненавиділи існуючий режим за панування дворянського стану “як організації, що не мала наміру включати їх в своє коло” (Васильєв, 1907: 11). До центру ж кадетської партії І.Я. Гурлянд відносив лідерів партії, професуру, їх учнів та агентів. Загальну характеристику Конституційно-демократичної партії, на його думку, можна було звести до саркастичної аналогії: “... якщо праве крило можна порівняти з горобцем, центр – з вовком в шкурі вівці, то ліве крило – ні з чим іншим, як з гієною” (Васильєв, 1907: 21).

Будучи прагматичним політиком, І.Я. Гурлянд не відкидав думки, що опозиція в Росії з’явилася внаслідок невдоволення народу політикою самодержавного режиму (Крыжановский, 1997: 120). Проте він зазначав, що програма кадетів отримала популярність не за відповідність настроям суспільства і не за безкорисливість ідей, а лише тому, що обирати було ні з чого. З одного боку – роки обмежень і поневірянь, з іншого – революційні перспективи втопити країну в вирі громадянської війни. Більшість поміркованої частини населення обирали реформаторський шлях перетворення країни, запропонований кадетами.

Варто відмітити, що в теорії програма кадетів була цілком адаптованою до тогочасних подій та настроїв, але на практиці складалася з “обіцянок і протиріч” (Васильєв, 1907: 8). І.Я. Гурлянд писав: “Якщо когось бентежило, наприклад, що із семи свобод, парламентаризму і автономії може вийти щось на зразок республіки, кадети запевняли, що вони монархісти і посилалися на те, що їх партія називається не просто конституційною, а конституційно-монархічно-демократичною” (Васильєв, 1907: 8).

Роботи І.Я. Гурлянда з критикою опозиційних партій отримали популярність ще й тому, що автор крім сухих фактів (яких вистачало й у правій пресі) використав ще й свій літературний досвід. Яскраві порівняння, гіперболи і емоційні вимови наповнювали, здавалось би, пересічну критичну брошуру сенсом. Чого тільки вартують його роздуми про місце євреїв в опозиції. Він висловлює думку, що євреї не можуть отримати рівних прав в імперії, зазначаючи, що “вони ненавидять Росію, російського двоголового орла, славу і міць Росії, її значення серед європейських держав” (Васильєв, 1907: 12). В цих міркуваннях і знаходить Ілля Якович причину того, чому євреї прагнуть революції, бо саме вона для них “символ повного розгрому того, що їм нестерпно болучіше за все – національного почуття” (Васильєв, 1907: 13).

В своїй пропагандистській кампанії консервативні публіцисти використовували всі, іноді навіть досить сумнівні журналістські прийоми. Але не всі мали доступ до матеріалів МВС, як його мав І.Я. Гурлянд. В подальшому він використовував їх для компрометації лідерів кадетів: П.М. Мілюкова, І.І. Петрункевича, О.І. Родичева, Д.І. Шаховського, Н.Н. Кутлера та інших.

Для монархістів, що звикли захищати самодержавство та свої привілеї, діяльність лібералів була ворожою та неприйнятною в умовах російських реалій. І.Я.

Гурлянд писав: “Йде торгівля російськими державними задачами, нахабна, неприкрита...” (Васильев, 1910: 128).

Підводячи підсумок, варто зазначити, що існування будь-яких партій, рухів чи ідеологій – це боротьба, конкуренція між різними відтінками політичної думки. Саме тому активність боротьби правлячих кіл з іншодумцями була прямо пропорційна зростанню їхнього авторитету серед простого населення, що, в свою чергу, породжувало все більше соціальних конфліктів. В такій ситуації консервативним силам та владним структурам треба було знайти винних і зняти з себе тягар політичної відповідальності за долю країни. В роботі “Опозиція” І.Я. Гурлянд виводить девіз лібералів: “...лише б зараз протриматися, а там видно буде...” (Васильев, 1910: 131). Впливаючи через пресу та пропаганду, через вмілих публіцистів (таких як І.Я. Гурлянд), влада знаходила ворогів скрізь, серед “анархістів, соціалістів, революціонерів, євреїв та інших” (Гейфман, 1997: 117).

І.Я. Гурлянд написав в своїй роботі “Опозиція”: “Жалюгідні, вони не розуміють, що вони перші будуть жертвою своєї змови, і що, якби їм, дійсно, коли-небудь вдалося б викликати ту “другу революцію”, про яку вони тепер настільки солодко мріють, то вони перші були б кинуті під ноги озвірілого революційного натовпу” (Васильев, 1910: 138). Ці слова монархіста виявилися пророчими, адже в процесі постійної партійної боротьби та взаємної критики ні консерватори, ні ліберали не помітили, як на державну арену вийшли радикали. Саме більшовики, прийшовши до влади, разом з самодержавним режимом, знищили і всі зародки ліберальних ідей на довгі роки.

Література:

- Васильев, 1910 – Васильев Н.П. Оппозиция. СПб., 1910. 138 с.
Васильев, 1907 – Васильев Н.П. Правда о кадетях. СПб., 1907. 96 с.
Гейфман, 1997 – Гейфман А. Революционный террор в России, 1894-1917 / Пер. с англ. Е. Дорман. Москва: КРОН-ПРЕСС, 1997. 448 с.
Егоров, 2012 – Егоров А.Н. Кадеты как “беспринципные политиканы”: парламентская деятельность либералов в консервативной публицистике начала XX века // Вестник ЧГУ. 2012. № 4(42). Т.1. С. 22-25.
Куликов, 2004 – Куликов С.В. Государственно-правовой дискурс, императорское правительство и думская оппозиция в начале XX в. // Власть, общество и реформы в России (XVI – начало XX в.). СПб., 2004. 424 с.
Корнев, 2005 – Корнев В.Н. Проблемы теории государства в либеральной правовой мысли России конца XIX – начала XX века. Москва, 2005. 315 с.
Крыжановский, 1997 – Крыжановский С.Е. Записки русского консерватора // Вопросы истории. 1997. №4. С. 107-126.
Лихоманов, 1997 – Лихоманов А.В. Борьба самодержавия за общественное мнение в 1905-1907 гг. СПб.: Российская национальная библиотека, 1997. 134 с.
Мальшева, 2004 – Мальшева О.Г. Становление парламентаризма в России в начале XX в. // Представительная власть в России: История и современность / Под общ. ред. Л.К. Слиски. Москва, 2004. С. 344-358.
Медушевский, 1996 – Медушевский А.Н. Конституционные проекты русского либерализма и его политическая стратегия // Вопросы истории. 1996. № 9. С. 3-23.
Милюков, 1955 – Милюков П.Н. Воспоминания (1859-1917) Т.2 / под ред. М.М. Карповича и Б.И. Элькина. Нью-Йорк: Издательство имени Чехова, 1955. 397 с.
Патрушева, 2011 – Патрушева Н.Г. Периодическая печать и цензура Российской империи в 1865-1905 гг. // Система административных взысканий: Справочное издание. СПб.: Нестор-История, 2011. 412 с.
Перевалова, 2011 – Перевалова Е.В. История русской журналистики и литературы (XVI-начало XX века): Учебное пособие. Москва: МГУП им. Ивана Федорова, 2011. 538 с.
Розанов, 2003 – Розанов В.В. Русская государственность и общество. Москва, 2003. 366 с.
Шилов, 2002 – Шилов Д.Н. Государственные деятели Российской империи. 1802-1917. Библиографический справочник. СПб., 2002. 378 с.

References:

- Vasil'ev, 1910 – Vasil'ev N.P. *Oppozicija* [Opposition]. SPb., 1910. 138 s. [in Russian].
- Vasil'ev, 1907 – Vasil'ev N.P. *Pravda o kadetah* [Truth about Cadets]. SPb., 1907. 96 s. [in Russian].
- Gejfmán, 1997 – Gejfmán A. *Revoljucionnyj terror v Rossii, 1894-1917* [Revolutional terror in Russia]. Per. s angl. E. Dorman. Moscow: KRON-PRESS, 1997. 448 s. [in Russian].
- Egorov, 2012 – Egorov A.N. Kadety kak “besprincipnyye politikany”: parlamentskaja dejatel'nost' liberalov v konservativnoj publicistike nachala XX v. [Cadets as “unscrupulous politicians”: the parliamentary activity of liberals in conservative journalism of the early XXth century]. *Vestnik ChGU*. 2012. № 4(42). Vol. 1. pp. 22-25. [in Russian].
- Kulikov, 2004 – Kulikov S.V. Gosudarstvenno-pravovoj diskurs, imperatorskoe pravitel'stvo i dumskaja oppozicija v nachale XX v. [State-legal discourse, the imperial government and the Duma opposition at the beginning of XXth century] // *Vlast', obshhestvo i reformy v Rossii (XVI – nachalo XX v.)*. SPb., 2004. 424 s. [in Russian].
- Kornev, 2005 – Kornev V.N. Problemy teorii gosudarstva v liberal'noj pravovoj mysli Rossii konca XIX – nachala XX veka. [Problems of the theory of the state in the liberal legal thought of Russia in the late XIX – early XX century]. Moscow, 2005. 315 s. [in Russian].
- Kryzhanovskij, 1997 – Kryzhanovskij S.E. Zapiski russkogo konservatora [Notes of the Russian Conservative] // *Voprosy istorii*. 1997. № 4. pp. 107-126. [in Russian].
- Lihomanov, 1997 – Lihomanov A.V. Bor'ba samodержavija za obshhestvennoe mnenie v 1905-1907 gg. [The struggle of the autocracy for public opinion in 1905-1907]. SPb.: Rossijskaja nacional'naja biblioteka. 1997. 134 s. [in Russian].
- Malysheva, 2004 – Malysheva O.G. Stanovlenie parlamentarizma v Rossii vnachale XX v. [Formation of parliamentarism in Russia in the beginning of XX century] // *Predstavitel'naja vlast' v Rossii: Istorija i sovremennost'*. Moscow, 2004. Pp. 344-358. [in Russian].
- Medushevskij, 1996 – Medushevskij A.N. Konstitucionnye proekty russkogo liberalizma i ego politicheskaja strategija [Constitutional projects of Russian liberalism and its political strategy] // *Voprosy istorii*. 1996. № 9. pp. 3-23. [in Russian].
- Miljukov, 1955 – Miljukov P.N. *Vospominanija (1859-1917) Vol.2* [Memories (1859-1917)]. Pod red. M.M. Karpovicha i B.I. Jel'kina. New York: Izdatel'stvo imeni Chehova, 1955. 397 s. [in Russian].
- Patrusheva, 2011 – Patrusheva N.G. Periodicheskaja pechat' i cenzura Rossijskoj imperii v 1865 – 1905 gg. [Periodical press and censor of the Russian Empire in 1865-1905] // *Sistema administrativnyh vzyskanij: Spravochnoe izdanie*. SPb.: Nestor-Istorija, 2011. 412 s. [in Russian].
- Perevalova, 2011 – Perevalova E.V. *Istorija russkoj zhurnalistiki i literatury (XVI – nachalo XX veka): Uchebnoe posobie* [The history of Russian journalism and literature (XVI – early XX century)]. Moscow: MGUP im. Ivana Fedorova, 2011. 538 s. [in Russian].
- Rozanov, 2003 – Rozanov V.V. *Russkaja gosudarstvennost' i obshhestvo* [Russian statehood and society]. Moscow, 2003. 366 s. [in Russian].
- Shilov, 2002 – Shilov D.N. *Gosudarstvennye dejateli Rossijskoj imperii. 1802-1917. Bibliograficheskij spravochnik* [State figures of the Russian Empire. 1802-1917. Bibliography directory]. SPb., 2002. 378 s. [in Russian].